



Відсутність належного досвіду у командного складу стала однією з причин поразок радянських військ на початковому періоді війни.

І все-таки задум противника оточити та знищити головні сили Південно-Західного фронту був зрваний. Завдання, що визначались планом «Барбаросса» групою армій «Південь», повною мірою не були виконані.

Література

1. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1968. – Вып. 1 (июнь – декабрь 1941 г.). – 507 с.
2. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1958. – Вып. 36 (22 июня – 11 июля 1941 г.). – 362 с.
3. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 984 с.
4. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – М.: Воениздат, 1971. – 512 с.
5. Жуков Г.К. Спогади і роздуми. – К: Політвидав України, 1985. – 843 с.
6. Рябышев Д.И. Первый год войны. – М.: Воениздат, 1990. – 253 с.
7. Гуров А.А. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальном периоде войны // Военный исторический журнал. – 1988. – № 8. – С. 32–41.
8. Грецов М.Д. На юго-западном направлении. – М.: Воениздат, 1965. – 398 с.
9. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа: 1919–1969. – Киев: Политуправление, 1969. – 543 с.

Журба М.А.,

професор, докт. істор. наук, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Козир В.В.,

асистент кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Національно-громадський вимір боротьби з неписьменністю у радянській Україні: 20-і роки ХХ ст.

В статье на основе большого архивного материала и современных концептуальных принципов освещается этнонациональное измерение деятельности общественного объединения «Долой неграмотность» на территории советской Украины в 20-е годы ХХ ст. Рассматриваются основные направления и методы этой деятельности.

Basing on vast archival materials and using modern conceptual principles, the authors of the article throw light upon ethno-national aspect of the Dolye Negramotnost (Down with Illiteracy) public association's activity performed in the territory of the Soviet Ukraine of the 1920s. A special attention is paid to some basic trends and methods of its activity.

Ключові слова: товариство «Геть неписьменність», лікнеп, громадський вимір, етноменшини, колективізація, соціально-культурна інфраструктура села.

Суттєвим аспектом діяльності громадських об'єднань нацменшин була їх участь у культурно-просвітницьких програмах більшовицького режиму, серед яких справді актуальною й складною проблемою виділялася ліквідація неписьменності. 12 червня 1921 р. була опублікована постанова Раднаркому УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» [1, с. 254]. Все населення республіки, яке не вмiло читати й писати, було зобов'язане вчитися українською, російською або іншою мовою за бажанням учня. Здійснення лікнепу доручалося Головополітосвіті (Головному політико-освітньому комітету республіки при Народному комісаріаті освіти). При ньому засновувалася Всеукраїнська надзвичайна комісія із боротьби з неписьменністю (Граммчека). Але держава не змогла повністю фінансувати як цю, так і інші освітні програми. Розпочався голод, який доповнив повоєнну розруху, а значний відсоток фінансування кампанії лікнепу було перекладено на плечі низових органів громадськості. На громадських засадах, під патронажем держави, створюється товариство «Геть неписьменність» (ТГН), діяльність якого серед селянства національних меншин



диференціювалося на кілька напрямів. Товариство здійснювало збір коштів, надавало допомогу органам народної освіти з питань організації лікпунктів, забезпеченні їх навчальною літературою. Досвід переконує, що з метою попередження рецидиву неписьменності, ті, хто навчався грамоті, повинні були залучатися до системи клубної роботи, насамперед у гуртки малописьменних. Силами товариства для них полегшувався вибір підручників, влаштовувалися колективні читання, короткотермінові курси, здійснювалася робота з підготовки викладачів для шкіл лікнепу національних меншин [2, с.4]. Члени товариства проводили агітацію з метою залучення неписьменних до лікпунктів, висвітлювали перебіг ліквідації неписьменності серед нацменшин у періодичній пресі, надавали можливість слухачам лікнепу користуватись ідальнями та бібліотеками. У доповідній записці Секретаріату Всеукраїнського товариства «Геть неписьменність» до РНК УСРР повідомлялося, що у 1924–1925 рр. ТГН, окрім повного утримання шкіл лікнепу, проводило ліквідацію неписьменності поодиноким-гуртовим порядком, допомагало лікпунктам, створеним Надзвичайною комісією з ліквідації неписьменності, забезпечуючи їх опаленням, освітленням, «...позаяк державні кошти, відпущені на ліквідацію неписьменності, витрачалися майже виключно на виплату вчителям та закупівлю підручників» [3, арк. 9]. В Одеській губернії у листопаді–грудні 1924 р. в місцях компактного проживання різнонаціонального селянства товариством була проведена кампанія громадської допомоги лікнепу, під час якої відбувалося вербування в члени ТГН, влаштовувалися показові суди над неписьменними. Було зібрано на користь лікнепу 40 тис. крб. При цьому, незважаючи на матеріальні труднощі, викликані наслідками голоду, відзначалося прихильне ставлення селянства до роботи товариства [4, арк. 1].

Починаючи з 1924 р., до ТГН, по суті, перейшли координаційні функції лікнепу, а сама ліквідація неписьменності набула планового характеру. На сесії ВУЦВК у листопаді 1923 р. було встановлено два терміни остаточної ліквідації неписьменності: для членів сільрад, профспілок, комнезамів – до 1 травня 1925 р., а для решти працездатного населення – до 7 листопада 1927 р. Встановлення різних термінів для окремих категорій населення, окрім обмежених фінансових можливостей держави, особливо щодо розгортання мережі лікнепів на селі у місцях проживання національних меншостей, мало і суто політичну підставу. Залучення до навчання, насамперед, сільського активу й бідноти було наочним втіленням класового підходу до культурно-освітньої роботи, свідченням спроб зміцнення соціальної бази компартійного режиму на селі. Більшість селянських етнічних груп населення України, з огляду на нечисленність радянського активу, в цілому потрапила до другої категорії, для якої ліквідація неписьменності передбачалася до листопада 1927 р. [5, с.78, 79].

Реальні проблеми неписьменності діючого напрямку були пов'язані із соціальним статусом окремих груп сільського населення: найбільше неписьменних припадало на бідноту, наймитів, сільськогосподарських робітників, які переважно об'єднувалися класовими селянськими спілками. Тому названі організації здебільшого змушені були перейматися турботою про культурно-просвітницькі потреби нацменшин практично з перших років свого існування. ВУЦВК 22 серпня 1923 р. у зверненні до всіх губвиконкомів профорганізацій вказав, що профспілки та комнезами повинні виділити представників для комісій з ліквідації неписьменності [6, с. 1012]. У німецьких колоніях Фрідріх-Енгельсівського району Робітземлісом були створені пункти лікнепу, в яких навчалися не лише члени профспілки, але й місцеві селяни та неорганізоване батрацтво. Всього на 1 січня 1925 р. профспілкою було створено 2905 лікпунктів, які охоплювали 40 тис. осіб [7, арк. 96]. Подекуди комітети взаємодопомоги брали на себе витрати із забезпечення функціонування шкіл ліквідації неписьменності, як це було, наприклад, у с. Новий-Сарабуз Благоївського болгарського району [8]. Боротьба за лікнеп серед селянства нацменшин, до якої широко залучалася сільська громадськість, була справою актуальною, але розпочалася вона, як і більшість інших кампаній, без необхідної матеріальної бази і здійснювалася значною мірою за рахунок громадських організацій та ентузіазму ліквідаторів. У цьому переконувало й звернення ВУЦВК до відповідних органів у серпні 1923 р., в якому відзначалося, що держава не може взяти на себе усіх витрат з ліквідації неписьменності [9, с.469]. Громадські



структури, на зразок товариства «Геть неписьменність», теж не справлялися з поставленими завданнями. Нарком освіти А. Луначарський на II сесії ЦВК СРСР у доповіді про народну просвіту зазначав: «Товариство сприяння ліквідації неписьменності «Геть неписьменність» виносить прекрасні резолюції, але конкретно дає мізерні результати». Цей закид наркома був небезпідставний, оскільки причина, як підкреслив сам Луначарський, полягала у недостатньому фінансуванні. У 1923 р. замість 1 млн. 700 тис., на які розраховувало товариство, було отримано лише 100 тис., тобто 1/17 від запланованої суми. У такому самому відсотку були урізані і місцеві кошториси. Майже поза увагою лишилися національні меншини [10, с.2–3].

Окрім незадовільних стартових умов, у справі ліквідації неписьменності, як і у кожному офіційному заході, не обійшлося без політичних гасел, нереальних обіцянок, змагань, відвертих містифікацій. ЦКНС, яка працювала у тісному контакті з Надзвичайною комісією з ліквідації неписьменності, прийняла постанову про завершення кампанії лікнепу до осені 1925 р. Для цього упродовж року потрібно було навчити грамоті 300 тис. незаможників, не враховуючи членів їх сімей [11, с.65].

Разом з тим загальний рівень письменності на 1926 р. у євреїв становив 70%, німців і греків – 62,4%, росіян – 55,5%, поляків – 48,04% [12, арк. 80]. ТГН докладало зусиль для створення установ лікнепу нацменшин. Так, восени 1927 р. Одеським округовим правлінням ТГН було відкрито школу лікнепу болгарською мовою в Буяликському районі [13, арк. 2].

Проте, темпи ліквідації неписьменності продовжували залишатися далекими від оптимальних. У деяких округах із значним відсотком селянства нацменшин товариство навіть не було організаційно оформлене. З 366 осередків, які на 1 червня 1927 р. нараховувалися по Маріупольській окрузі, лише 20 припадало на село. Існуючі організації практично не мали засобів для проведення роботи [14, арк. 76, 81]. Вкрай незадовільною була визнана у 1927 р. І з'їздом ТГН України діяльність товариства в прикордонних округах. Осередки тут часто створювалися формально «без будь-якої необхідності». На загальних зборах комнезамів, кооперації та інших громадських об'єднань приймалися безапеляційні постанови про колективний запис до товариства «Геть неписьменність». У результаті проведеної перереєстрації осередків, їх кількість зменшилася на 50–60% [15, арк. 53, 54].

Класовий вузько-прагматичний підхід до справи лікнепу значною мірою знецінював цю корисну справу. Досить відверто характеризував зміст і спрямованість культурпросвітньої діяльності організацій «Геть неписьменність» на нараді активу округових правлінь товариства у 1926 р. Г. Петровський, заявивши, що «...кожна соціальна брошура, в якій викладено, як треба організувати робітничо-селянську маленьку справу (ліквідації неписьменності. – *Авт.*), дає у тисячу разів більше, ніж художня література Толстих, Тургенєвих, Байронів і Шилерів» [16, арк. 69].

Катастрофічне невиконання плану лікнепу серед нацменшин змусило керівництво ТГН, Раду з освіти нацменшин при НКО УСРР та ЦКНМ звернутися 15 жовтня 1927 р. до округових товариств «Геть неписьменність» із закликом «...притягти до справи ліквідації неписьменності серед нацменшин не тільки сили й кошти держави, але також усю суспільність населення нацменшостей» [17, арк. 78].

Упродовж 1927–1928 рр. Всеукраїнське правління ТГН взяло на себе повне утримання 10 пунктів для нацменшин. Було виділено дотацію у сумі 600 крб. на розгортання лікнепу в Проскурівському та Шепетівському округах [18, арк. 19]. З метою отримання коштів на лікнеп з початку 1928 р. було введено самооподаткування населення на культурні потреби у розмірі 30 млн. крб. Ухвалена директива жорстко впроваджувалася в життя. Вже до 1 лютого 1928 р. силами місцевої влади та громадських об'єднань планувалося зібрати 70% самооподаткування, а решту – до 15 лютого цього самого року. Несплата селянином певної суми у визначений термін передбачала її стягнення в адміністративному порядку, засобом прилюдного продажу маєтності штрафника. У сільській місцевості, включаючи і національні райони, розпочався грабунок селянських господарств. У Карл-Лібкнехтовському районі було введено потрібне самооподаткування: несплата господарством суми 500 крб. тягла за собою додаткові обкладення в 500 і 200 крб. з наступним арештом і конфіскацією майна.



Харківський округовий комітет партії у таємній телеграмі, розісланій на місця 6 січня 1928 р., вказував, що хоча розмір самооподаткування й визначався в сумі 35 % від сільгосподатку, але у заможних селах цим показником обмежуватися не слід. Для проведення кампанії самооподаткування мобілізувався увесь сільський актив і, насамперед, класові прокомуністичні організації: комнезами, профспілка сільгоспробітників. Рішучий опір селянства у відповідь на репресії примусив компартійне керівництво республіки відступити. Спеціальним розпорядженням від 6 березня 1928 р. категорично заборонялося під час збору самооподаткування вживати методи насильства та адміністрування, а зібрані кошти, в першу чергу, спрямовувалися на соціально-культурні потреби сільської людності [19, с. 1,12].

Новим поштовхом для лікнепу була постанова ВУЦВК і РНК, прийнята влітку 1929 р. у зв'язку з реконструкцією народного господарства й піднесенням процесу ліквідації неписьменності на вищій щабель. Це була конструктивна і досить рішуча постанова, якою зобов'язувалось все населення республіки віком від 14 до 35 років ліквідувати неписьменність протягом одного – трьох років, залежно від соціального стану. Усі громадяни віком від 16 і до 50 років, які мали відповідну освіту, мобілізувалися для безкоштовної роботи з ліквідації неписьменності по лінії товариства «Геть неписьменність». Ті, хто з різних причин не міг цього робити, а також особи, які не мали виборчих прав, зобов'язані були вносити відповідну суму грошей [20, с.151]. Надання навчання грамоті характеру повинності із застосуванням штрафних санкцій породжувало специфічні проблеми. Свого часу на засіданні оргкомісії ТГН 16 червня 1926 р., де розглядалося питання про діяльність товариства у середовищі некорінних національностей у межах національно-адміністративних одиниць, Всеукраїнський голова ТГН Г.Петровський зазначив: «...Ми надаємо право навчатися, але якщо ти не навчаєшся – плати. Тільки у нас той, хто не навчається, звичайно страшний бідняк». Це стосувалося, насамперед, класових спілок, які зобов'язувалися в першому ешелоні ліквідувати неписьменність серед об'єднаних у своїх лавах бідняцько-наймитських верств села [21, арк. 57].

Наскільки серйозним було становище з освітою сільгоспробітників німецької національності, засвідчує рішення зборів Ландауської організації Робітземлісу від 29 червня 1929 р. про те, що лише той, хто відвідує лікнеп, може бути членом профспілки [22, арк. 13]. В Одеській окрузі на початок 1930 р. з 41 тис осіб, охоплених навчанням у лікпунктах, 26,9 тис. були представлені наймитсько-бідняцькими верствами села. Особливо загрозливе становище склалося з навчанням наймитів у південних округах – Херсонському, Миколаївському, Запорізькому. Тут існували райони без жодної школи лікнепу для наймитів. Поряд з ТГН та профспілкою сільгоспробітників до наймитського лікнепу залучалися комнезами. У 135 районах УСРР вони виділили 5 тис. ліквідаторів неписьменності. Одеський районний комнезам провів штурмову декаду лікнепу, в ході якої неписьменні селяни силами культурмівців під загрозою виселення відряджались на навчання. Звичайно такий штурм давав здебільшого «дутьі» кількісні показники [23, с. 23,24].

Восени 1933 р. постанова 1929 р. була скасована з причини, як зазначалося, ліквідації неписьменності в УСРР [24]. Аналіз перебігу кампанії лікнепу за участю селянських громадських об'єднань упродовж терміну між названими постановами додає сумнівів щодо правдивості цієї констатації. Усупереч переможним реляціям з «фронту боротьби з неписьменністю», навіть офіційні звіти вказували на незадовільний стан лікнепу серед нацменшин. На 5 грудня 1930 р. було охоплено навчанням лише 49,8 % неписьменних і 58,4 % малописьменних [25, арк. 1]. Лише третина селянства нацменшин, охопленого мережею шкіл лікнепу, навчалася грамоті рідною мовою [26, арк. 100].

Здійснення суцільної колективізації у місцях компактного проживання нацменшин супроводжувалося різким послабленням уваги до роботи товариства, підпорядкуванням його функцій господарсько-політичним завданням. Осередки товариства у багатонаціональних районах Дніпропетровської та Одеської областей тотально залучалися до обслуговування таких господарських кампаній як посівна, збиральна, «шефство над колгоспним конем», підготовка через короткотермінові курси конюхів, бригадирів, трактористів. У Ново-Златопільському районі діяло чотири бригади з перевірки сільгосп-



реманенту і ремонту тракторів. По Терпінянському району – десять осередків з кращого догляду за робочою худобою у колгоспі [27, арк. 25]. На III пленумі ТГН України у березні 1931 р. відзначалось виконання плану ліквідації неписьменності товариством на 70%. Аналіз результатів лікнепу по окремих національно-адміністративних одиницях засвідчує, що цей узагальнений показник був значно завищений. Так, у німецькому Високопільському районі Херсонської округи план ліквідації неписьменності було виконано на 26,2%, болгарському Вільшанському Одеської – на 25%, грецькому Сартанському Маріупольській – лише на 4,3% [28, арк. 77, 92]. Обстеження стану організацій ТГН у національних районах Одещини навесні 1931 р. засвідчило занепад їх діяльності.

Представники громадськості у районних комісіях сприяння товариству ігнорували участь у лікнепі. Так, у Зельцькому німецькому районі райспоживспілка за прикладом райвиконкому, який привласнив зібрані у ході «місячника неписьменності» кошти, використовувала засоби, виділені на лікнеп, для власних потреб. Представник місцевого райкому Робітземлісу на засіданні комісії сприяння ТГН заявив, що під час хлібозаготівель ніколи займатися лікнепом. Гострою залишалася проблема забезпечення кадрами. У цьому самому Зельцькому районі обов'язки секретаря районної організації ТГН були покладені на районного статиста. Створений оргкомітет на чолі з Б. Шмідтом склав план, кошторис, але реальної роботи не проводив.

Подібна ситуація склалася і у Спартаківському районі. За планом ТГН мало навчити грамоті 575 осіб, а було навчено лише 37. У районного керівництва склалася думка, що цей німецький район і так надто культурний. Наслідком перевірки стало розформування оргбюро Спартаківського товариства «Геть неписьменність» через недієздатність. Дісталось й іншим організаціям. Біля приміщення правління профспілки сільгосплісробітників був вивішений плакат з зображенням черепахи й підписом: «Спілці СГЛР за черепашині темпи роботи!» [29, арк. 79, 81, 85, 86]. За даними правління ТГН, в Україні мережею лікнепу на 1932 р. було охоплено 601 635 неписьменних і малописьменних усіх нацменшин. Щодо селянських етногруп, то розподіл слухачів лікнепу виглядав так: поляків – 50 619, німців – 31 163, греків – 9 752, молдаван – 71 468, болгар – 11 016 [30, арк. 37]. За страхітливої доби голодомору 33-го національне село було відкинута далеко назад у лікнепроботі. За неповними даними, на 1 квітня 1933 р. навчалися в школах лікнепу за рахунок товариства:

По Київському обкомі	По Одеському	По Дніпропетровському
Євреїв – 1 177	Німців – 7 933	Євреїв – 698
Росіян – 654	Болгар – 2 711	Росіян – 431
Поляків – 298	Євреїв – 450	Німців – 378 [31, арк. 26].

Але навіть ці дані викликають великий сумнів. У час голодомору ніхто вже не займався лікнепом. Всеукраїнська рада республіканських громадських організацій при ВУЦВК, заслухавши 5 листопада 1933 р. питання про діяльність товариства «Геть неписьменність», відзначала значне погіршення організаційно-масової роботи ТГН і по районах, розгублення активу, зменшення кількості членів товариства, його вкрай незадовільний фінансовий стан. Керівництво товариства зобов'язувалося «...рішуче перебудувати провід низовими організаціями, маючи за основне (завдання. – Авт.) щонайшвидше відновлення роботи низових осередків «Геть неписьменність». Для придбання навчальної літератури в школах лікнепу національних меншин республіки ТГН виділило 10 тис. крб. [32, арк. 2,10]. Здійснюючи «інтернаціоналістську» політику ліквідації селянства як класу, компартійна верхівка усвідомлювала, що без створення соціально-культурної інфраструктури села радянський режим втратить усіляку опору в середовищі сільської людності. У січні 1934 р. XVII з'їзд ВКП(б) визначив курс на остаточну ліквідацію неписьменності серед дорослого населення усіх національностей. У розрізі цієї директиви Всеукраїнська конференція ТГН у березні 1934 р. поставила завдання «перетворити Україну на республіку суцільної грамоти». Перепис 1939 р. зареєстрував в УСРР 85,3% письменних віком від 9 до 50 років. Було оголошено про ліквідацію неписьменності у цілому. Однак, у 1940 р. в республіці було зареєстровано 14,7 % неписьменного населення. Офіційну статистику тих років слід змен-



шувати, принаймні, наполовину [33, с.39,45]. Серед неписьменних і малописьменних було чимало представників некорінної національності УСРР, оскільки з другої половини 30-х років ХХ ст. під приводом боротьби з націоналізмом відбувається різке згортання шкіл лікнепу для нацменшин.

Література

1. Зібрання постанов уряду УРСР. – 1921. – № 9. – С.254.
2. Информационный бюллетень общества «Долой неграмотность». – 1924. – № 3. – С.4.
3. ЦДАВО України. – Ф. 387. – оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 9.
4. Там само. – Спр. 5. – Арк. 1.
5. Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей Півдня України (20–30 рр. ХХ ст.) // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3. – С. 78,79.
6. ЗУ РНК УСРР. – 1923. – №23. – С. 1012.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 522. – Арк. 21 зв., 34 зв.; Спр. 376. – Арк. 96.
8. Съветско село. – 1926. – 19 номер.
9. Зібрання постанов уряді УРСР. – 1923. – № 32. – С. 469.
10. Луначарский А. В. Доклад о просвещении // Информационный бюллетень общества «Долой неграмотность». – 1924. – № 9-10. – С.2-3.
11. IV з'їзд незаможних селян України. – Харків. 1924. – С.65.
12. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.372. – Арк.80.
13. Там само. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.211. – Арк.2.
14. Там само. – Спр. 135. – Арк.76, 81 зв.
15. Там само. – Спр. 185. – Арк.76. 54 зв.
16. Там само. – Спр. 87. – Арк.69.
17. Там само. – Спр. 135. – Арк.78.
18. Там само. – Спр. 301. – Арк.19.
19. Мандрик Я. І. Культура українського села в період сталінізму 1923-1938. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 1,12.
20. Зібрання постанов уряду УССР. – 1929. – №18. – С. 151.
21. ЦДАВО України. – Ф. 387. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 57.
22. Миколаївський облдержархів. – Ф.-Р-687. – Оп.1. – Спр.62. – Арк. 13.
23. Мандрик Я. І. Вказ. праця. – С.23,24.
24. Зібрання постанов уряду УССР. – 1933. – №23.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.4178. – Арк. 1.
26. Там само. – Спр. 4177. – Арк. 100.
27. ЦДАВО України. – Ф. 387. – Оп. 1. – Спр. 581. – Арк. 25.
28. Там само. – Спр. 525. – Арк.77,92.
29. Там само. – Спр. 516. – Арк.79,81,85,86.
30. Там само. – Спр. 539. – Арк.37.
31. Там само. – Спр. 581. – Арк.26.
32. Там само. – Спр. 387. – Оп.1. – Спр.581. – Арк. 2,10.
33. Мандрик Я. І. Вказ. праця. – С.39,45.